Tjeu van den Berk

Jung en het Oude Egypte

‘De aanleiding tot mijn reis naar Afrika kwam voort uit de behoefte (…) het psychische leven van primitieve stammen uit eigen waarneming te leren kennen. Dit vanwege het feit (…) dat de door mij onderzochte inhouden van het collectieve onbewuste in zeer nauwe betrekking staan tot de primitieve **psychologie**. Ons geciviliseerd bewustzijn verschilt weliswaar zeer sterk van dat van de primitieve mens, maar diep verborgen in onze psyche bestaat er een invloedrijke laag van primitieve processen, die zeer nauw verwant zijn aan processen die bij de primitieve mensen in hun dagelijks leven nog aan de oppervlakte liggen.’[1]

Jung vertrekt op 15 oktober 1925 vanuit Southampton per boot naar Tropisch Brits Oost-Afrika. Bijf maanden zal de reis duren, die begint in Kenia, en via Oeganda en Soedan naar Egypte leidt. Op 14 maart 1926 is hij weer thuis in Küsnacht. In het eerste deel van deze bijdrage doe ik verslag van die reis. Daar het kernonderwerp het Oude Egypte is, sta ik met name stil bij die gebeurtenissen uit de reis die verwijzen naar dat Oude Egypte. In het tweede deel sta ik stil bij de wijze waarop Jung de mythen van het Oude Egypte interpreteert, en hoe die volgens hem met name doorwerken in de christelijke dogma’s. In een kort laatste deel sta ik stil bij de rijkdom aan inzichten die **Jungs** visie heeft en zal hebben voor de egyptologie.

1. Jungs reis naar Egypte, via Afrika (1925-1926)

Het reisgezelschap

Jung is nog alleen als hij in Southampton op de boot stapt. Twee weken later komen in Genua zijn reisgenoten aan boord: de Engelsman Peter Baynes en de Amerikaan George Beckwith. De eerste was een vriend en naaste medewerker van Jung, de tweede, een rijke inwoner uit Chicago, was een cliënt van Baynes.
Op 12 november komt de boot aan in de Keniaanse havenstad Mombasa. Een dag later vertrekken ze met de nachttrein naar de hoofdstad Nairobi. Op 14 november ’s avonds ontmoet Jung in het hotel aldaar de 28-jarige Amerikaanse verpleegkundige Ruth Bailey. Zij had op dezelfde boot gevaren als Jung, maar ze hadden elkaar vrijwel niet ontmoet. Zij vergezelde haar zus die in Kenia ging trouwen met een ingenieur. Er was die avond in het hotel een verkleedpartijfeestje. Ruth kreeg daar op een bepaald moment genoeg van, en zonderde zich af in een kleine zijkamer waar zij een wat oudere man zag zitten, gebogen over een grote stapel papieren en kaarten. Op een bepaald moment vroeg hij haar of zij geïnteresseerd was om te zien, welke plaatsen hij allemaal ging bezoeken. Hij stelde zich voor als doctor Jung. Ze had nog nooit van Freud gehoord, laat staan van doctor Jung. Het onderhoud was heel genoeglijk. ‘s Morgens zat ze aan **Jungs** ontbijttafel! Jung was naar de tafel van Ruth toegelopen en had tegen haar verbaasde zwager gezegd, dat één vrouw voor hem voortaan voldoende was! In de dagen daarna vergezelde ze Jung, als die inkopen ging doen voor de safari. Hij wist haar over te halen om zich als vierde bij hun reisgezelschap aan te sluiten. Ruth Bailey zou een vrouw van onschatbare waarde voor Jung worden, en niet alleen tijdens deze tocht. Zij werd een vriendin van de familie. Dertig jaar later, in 1955, na de dood van zijn vrouw, komt Ruth bij hem inwonen in Küsnacht. Ze wordt zijn steun en toeverlaat tot aan zijn dood.
Tot voor kort bestonden er vele hiaten in het precieze reisverloop en de plaatsen die het

reisgezelschap bezocht. **Jungs** herinneringen en die van zijn reisgenoten spreken elkaar soms fors tegen. Van de weken in Egypte bijvoorbeeld, hebben we geen enkele harde datum. Onlangs verscheen er echter een monografie over deze reis, geschreven door de Afrika-kenner en godsdienstwetenschapper Blake W. Burleson.[2] Sinds 1978 reist hij zelf op het Afrikaanse continent. Hij heeft als een ware detective het hele traject nageplozen en vele losse eindjes aan elkaar weten te knopen. Ik maak dankbaar gebruik van zijn chronologisch reisverslag. Maar met name heeft hij ook de innerlijke reis die Jung gemaakt heeft indrukwekkend beschreven. Jung was vijftig jaar toen hij de reis maakte. Hij voelde dat hij op een keerpunt van zijn leven stond. Elke mens ervaart, zeker onbewust dat hij op de 'middag' van zijn leven is aangekomen en dat de 'avond' ingezet gaat worden. Burleson citeert Jung: 'Vanaf het midden van het leven blijft slechts diegene levend, die met het leven wil sterven. Want, datgene wat in het geheime uur van de levensmiddag gebeurt, is de omkering van de levenscurve, de geboorte van de dood. Het leven in de tweede levenshelft betekent niet stijgen, ontplooien, vermeerderen en levensovervloed, maar dood, want het doel ervan is het einde. Het levenshoogtepunt-niet-willen is hetzelfde als zijn-einde-niet-willen. Beide is: niet-leven-willen. Niet-leven-willen betekent hetzelfde als niet-sterven-willen. Ontstaan en vergaan vormen dezelfde curve.'[3] Jung beleefde beide in Afrika. Hij ervoer de raison d'être van zijn voorbije leven maar aan de andere kant ging dat samen met 'going black'. Dit alles naar buiten toe, want juist Afrika-reizigers schijnen dat fascinerende en huiveringwekkende gevoel te krijgen in dit continent ten 'onder' te gaan, maar zeker ook naar binnen toe, en af te dalen in de 'participation mystique' van het bestaan.

Aihti Palins en Mount Elgon

In de week dat ze in Nairobi zijn, bezoekt het gezelschap onder meer Athi Plains. Jung zal daar de eerste **numineuze** ervaring van zijn '**psychologische** expeditie' beleven. Vierentachtig jaar oud, schrijft hij in zijn *Herinneringen dromen gedachten* over dat bezoek. Er was het onbeschrijflijke gevoel aan de wieg van de mensheid te staan. Hij schrijft: 'Vanuit Nairobi bezochten we in een klein Fordje op de Athi-Vlakten, een groot wildreservaat. In deze uitgestrekte savanne wachtte ons vanaf een lage heuvel een weergaloos uitzicht. Zover het oog reikte, zagen we reusachtige kudden: gazellen, antilopen, gnoes, zebra's, wrattenzwijnen, enzovoort. Langzaam bewogen de kudden zich voort, grazend, knikkend met de koppen – het enige dat je hoorde was de melancholieke roep van een roofvogel. Het was de stilte van het eeuwige begin, de wereld zoals ze altijd al geweest was, in de toestand van niet-zijn; want tot voor kort was er niemand aanwezig die wist dat het 'deze wereld' was. Ik verwijderde me van mijn metgezellen tot ik hen niet meer kon zien en ik het gevoel had alleen te zijn. En nu was ik de eerste mens die zag dat dit de wereld was, en die haar door zijn wetten in dit ogenblik pas werkelijk had geschapen. Hier werd me de kosmische betekenis van het bewustzijn overweldigend duidelijk. (…) De mens, ik, gaf de wereld in een onzichtbare scheppingsdaad pas haar voltooiing, het objectieve zijn.'[4]
Het is toch opmerkelijk dat Jung juist het gebied op aarde uitkiest, waarvan het paleontologisch onderzoek enkele decennia later laat zien dat daar de wieg van onze soort, de homo sapiens heeft gestaan!
Het hoofddoel van hun expeditie was Mount Elgon, de op een na hoogste berg van Kenia, gelegen op de grens van Oeganda. Aan de zuidkant van de berg, in spelonken, woonde het primitieve volk van de Elgonyi. Sommigen van hen hadden nog nooit blanken gezien. Met hen wilde Jung kennis maken, op zoek naar de primitieve ziel van de mensheid. Hij had zich op de boot wat Swahili aangeleerd en hij kende al wat Arabisch. **Jungs** vader was een arabist!
Van 4 tot 25 december 1925 verbleven ze op de helling van de berg, neerkijkend op het

oerwoud. Het was voor Jung een onvergetelijke tijd. In het hoofdstuk 'The Lonely Mountain' diept Burleson uitgebreid deze episode uit.[5] In het kader van het thema van dit artikel sta ik enkel stil bij **Jungs** ervaringen die hij rechtstreeks op Egypte zal betrekken.

Er was de onuitsprekelijke ervaring van het goddelijk licht dat elke morgen weer aan de horizont verscheen en elke avond weer onderging in complete duisternis. Elke morgen ging hij er voor zitten als de zon opkwam. Het was de tweede grote ervaring van deze reis.

'De zonsopgang op deze breedtegraad was een gebeurtenis die me elke dag weer overweldigde. Het was niet zozeer het op zich grootse omhoogschieten van de eerste stralen, als wel wat daarna gebeurde. Direct na zonsopgang placht ik op mijn vouwstoel te gaan zitten onder een schermacacia. Vóór me, in de diepte van het kleine dal, lag een donkere, bijna zwartgroene strook oerwoud en daarboven verrees de plateaurand van de overzijde. Aanvankelijk was er nog een scherp contrast tussen licht en donker; dan kwam alles plastisch in het licht te staan, dat met een welhaast compacte helderheid het dal vulde. De horizon werd stralend wit. Geleidelijk aan drong het klimmend licht als het ware alle voorwerpen binnen, alsof ze van binnenuit oplichtten, tot ze doorzichtig glansden als doorzichtig glas. Alles werd tot schitterend kristal. De roep van de klokvogel weerklonk langs de horizon. In dit ogenblik voelde ik me alsof ik in een tempel was. Het was het allerheiligste uur van de dag. Ik aanschouwde deze heerlijkheid met een onverzadigbare verrukking, of liever, in tijdloze vervoering.
Vlak bij de plek waar ik zat, stond een hoge rots die door grote apen, bavianen, bewoond werd. Elke ochtend zaten ze rustig, bijna onbeweeglijk, aan de zonzijde van de bergkam, terwijl verder de gehele dag hun gesnater en geschreeuw door het oerwoud klonk. Evenals ik leken ze de zonsopgang te vereren.'[6]

Oeganda en Soedan

Eind december breken zij hun tenten weer op en trekken Oeganda in. Rond Nieuwjaar 1926 bezoeken zij het Victoriameer, dat de bron was van de voor Jung zo belangrijke Nijl. Deze bron was ruim zestig jaar eerder ontdekt door John Hanning Speke. Ze hebben zeker de herdenkingsplaquette ervan gezien bij de Ripon watervallen.
Op 14 januari wil Jung te voet door Uganda trekken naar een stadje bij de Nijl, Rejaf, waar ze scheep kunnen gaan naar Egypte. Het was een relatief kleine afstand van 160 kilometer, maar wel door de grootst denkbare wildernis met gevaren van mensen en dieren alom. Een gebied waar het Britse gouvernement amper invloed had. Iedereen raadde hem die voetreis af. Jung zette echter door. Het werd een drama. Ze komen per dag maar enkele kilometers vooruit. Op een avond stuitten ze op een groep vervaarlijk uitziende Bari-negers die hen urenlang met een woeste dans 'verwelkomen', gewapend met speren en schilden. Hun zwarte begeleiders vluchten vol angst het oerwoud in. Ons viertal werd zeer bang. Jung weet na uren niets beter te bedenken dan ze met zijn neushoornzweep uiteen te drijven. Wat hem lukte. De meningen zijn nog steeds verdeeld over de vraag, of Jung en de zijnen werkelijk in levensgevaar verkeerden of dat deze stam hen een voor hen typerend welkom bereidde. Baynes schrijft in 1941, dat deze dans hen in ieder geval in aanraking bracht met 'the power-station of the primitive community', de dans.[7] Voor Jung was deze korte bizarre tocht, deze dans met daarop aansluitend een nachtmerrieachtige droom waarin voor de eerste en enige keer op deze reis een neger voorkwam, de derde grote ervaring, die van 'going native'.
Na drie dagen ziet de koppige Jung in dat het een onmogelijke tocht is. Ze hebben haast geen water meer, hij was tien kilo afgevallen. Op de derde dag zien ze een vrachtwagen. De chauffeur vertelt dat hij op zoek is naar een Duitse geleerde die in moeilijkheden is geraakt.

Zonder aarzelen zegt Jung dat hij die geleerde is! De vrachtwagen brengt hen dan naar de afvaartplek van de boot in Rejaf. Burleson vermeldt: 'What happened to the abandoned German scientist is unknown.'[8]

Vanuit Afrika naar Egypte

Vanaf nu zal de Nijl, de langste rivier op aarde (6700 kilometer) hun reisschema bepalen. Eerst volgt een tocht van enkele weken over de Witte Nijl dwars door Soedan heen op weg naar de hoofdstad Khartoum. Jung had alle rust om tot zichzelf te komen. In Khartoum voegt de Blauwe Nijl zich samen met de Witte, en stroomt verder naar Egypte. In die stad geeft Jung enkele colleges. Daarna vertrekt het gezelschap in de 24 uurs-trein naar Wadi Halfa, omdat de Nijl op dat traject onbevaarbaar is vanwege de vele cataracten. In Wadi Halfa nemen ze op 15 februari de boot naar Aswan in Egypte. Een dag later, nog 250 kilometer ten zuiden van Aswan, op de uiterste zuidgrens van Egypte, zal Jung het eerste fenomenale faraonische bouwwerk tegenkomen, de tempel van Aboe Simbel. Hij lag toen nog vlak aan de Nijl. Vanaf de aangemeerde boot had je een schitterend uitzicht op de tempel. Er lag op die plek toen nog niet het uitgestrekte Nassermeer, dat ontstond na de aanleg van de tweede grote stuwdam, voltooid in 1970.[9] Wilde men de tempel behouden, dan moest hij verplaatst worden. Dat gebeurde in 1964-1968. Jung zag de tempel dus nog in zijn oorspronkelijke situering, uitgehakt in de rots in de 13de eeuw vóór Christus onder het bewind van Ramses II. Pas in 1909 werd deze tempel (het zijn er overigens twee!) definitief opgegraven. De beelden die Ramses voorstellen zijn 20 meter hoog, de handen meten 2 meter 64. Vóór de bouw van de tweede dam was de tempel bij het grote publiek vrijwel onbekend. Jung hoorde tot de weinige bezoekers. Toen Jung de plek bezocht, waren Duitse ingenieurs nog met de restauratie van de beelden bezig. Jung bleef uren kijken, hoe ze aan een hand van tweeënhalve meter een vinger op zijn plaats brachten.
De kolossale zittende beelden maakten een overweldigende indruk op hem. Maar wat belangrijker was, Jung herbeleefde daar twee Afrika-impressies. Midden boven de ingang van de tempel zag hij de opgaande zon, Re, uitgebeeld, in de persoon van Horus met de valkenkop. De zon kent vele afbeeldingen. Hier hebben we te maken met de zogenoemde 'Re-Harachte', d.i. 'Re-Horus van de horizonten.'[10] Jung heeft ter plekke zeker vernomen, dat deze tempel zó gebouwd is dat de opgaande zon twee keer per jaar rechtstreeks zijn eerste stralen via de ingang, dwars door het middenschip heen, richt op het duistere heilige der heilige, vooraan in de tempel. De ervaring van de opgaande zon bracht Jung echter mee vanuit Afrika.[11]
En… Jung zag op die plek nog wat anders. Verbaasd merkte hij op dat er een lange rij van 22 bavianen, gebeeldhouwd was op de kroonlijst van de tempel. Zij aanbaden de opkomende zon! Jung had letterlijk elke morgen drie weken lang in hun stille gezelschap vertoefd. Hij schrijft '[De bavianan] vertellen steeds hetzelfde verhaal: altijd al hebben we de grote god vereerd, die de wereld verlost, doordat hij als stralend hemellicht uit de grote duisternis opduikt.'[12]
Deze eerste ervaringen overtuigden Jung nog meer van zijn vermoeden, dat de oorsprong van de Egyptische cultuur eerder in Afrika te vinden was dan in Europa of Azië. 'De Hamitische[13] bijdrage tot de Egyptische cultuur interesseerde me meer dan de complexe Aziatische. Ik had gehoopt dat ik daarover iets meer te weten zou komen als ik de geografische loop van de Nijl zou volgen en daarmee de stroom van de tijd. De grootste openbaring in dit opzicht was voor mij de Horusbeleving [d.i. de zonbeleving] van de Elgonyi, die zo indrukwekkend in herinnering werd geroepen door het aanbiddinggebaar van de bavianen van Aboe Simbel, de zuidelijke poort van Egypte.
De mythe van Horus is de geschiedenis van het nieuw ontstane goddelijk licht. Ze werd

verteld, nadat zich voor de eerste maal de verlossing door cultuur, dat wil zeggen door bewustzijn, had geopenbaard vanuit de oerduisternis van prehistorische tijden. Zo werd de reis vanuit de binnenlanden van Afrika naar Egypte voor mij tot een drama van de geboorte van het licht, dat met mij, met mijn **psychologie**, ten nauwste verbonden was. Het was voor mij een openbaring, maar ik voelde me niet in staat dit in woorden te vatten.'[14] 'Het was een ervaring die mijn diepste innerlijk raakte, om aan de bronnen van de Nijl te horen vertellen over de Egyptische oervoorstelling van de beide acolieten van Osiris: Horus en Seth – een Afrikaanse oerbeleving, die tegelijk met het heilige water van de Nijl meegevoerd was tot aan de Middellandse zeekusten.'[15]

Assoean – Luxor - Caïro

Op 17 februari komt het gezelschap aan in Aswan, de eerste flinke stad in het zuiden van Egypte. We hebben geen uitgewerkt verslag van **Jungs** verblijf in Egypte. Alle brokstukken informatie bijeengevoegd, geven echter niet alleen aan, dat Jung zeer veel gezien moet hebben, maar dat hij ook mateloos gefascineerd was door wat hij zag.
Zo hebben ze tijdens hun driedaags bezoek aan Aswan en omgeving de volgende bezienswaardigheden bezocht: pas ontdekte rotsgraven, het eiland Elephantine, het Aswan museum, granietsteengroeven, de (eerste) stuwdam uit 1912, de Isis-tempel op het eiland Philae (al half onder water staand in het eerste stuwmeer), en het klooster St. Simeon uit 379.
In 1939 vertelt Jung op een Eranosconferentie over zijn bezoek aan de graven, uitgehakt in de rotsen. Hij had daar een graf bezocht, vertelt hij, dat zo juist door de archeologen geopend was. Vlak achter de toegangsdeur vond men een rieten korfje met daarin het verdroogde lijkje van een pas geboren kindje, in lompen gewikkeld. Het leek er op dat de moeder van het kind nog snel haar dode boreling achter de deur had weten te smokkelen om zo in het kielzog van de voorname heer die daar begraven lag toch nog de zonnebark te kunnen bestijgen. De genade die de heer ten deel viel zou haar kind zo ook bereiken! Een aandoenlijk voorbeeld van Egyptische magie.[16]
In Aswan namen ze de nachttrein naar Luxor. Daar bleven ze verschillende dagen. Luxor, sowieso al een toeristisch centrum bij uitstek, was in die jaren al helemaal wereldberoemd door de recente ontdekking van het graf van Toetanchamon in 1922. Het gezelschap bezocht het tempelcomplex van Karnak en de graven in de Vallei der Koningen. Aan deze laatste trip bewaarde Ruth Bailey aangename herinneringen. Ze waren in een beste stemming wat zeker niet steeds het geval was geweest! Ruth vertelt: 'We hadden een geweldige tijd. Baynes had in Bagdad deel uitgemaakt van het Camel Corps en daardoor konden we nu op kamelen een schitterende tocht door het Dal der Koningen maken. C. G. Jung kreeg zo'n zadelpijn dat hij zijn toevlucht moest nemen tot een open rijtuig. Toen we bij het Koptische klooster in het Dal der Koningen waren, wilde ik ook naar binnen, maar er werden alleen maar mannen toegelaten. Dus kleedde C. G. me als een man, en de truc lukte. Tegen de monniken zei hij dat 'deze jongen' zijn leerling was en we werden er zonder problemen rondgeleid.'[17]
Op 23 februari komen ze aan in Cairo, waar ze ongeveer een week blijven. Bair schrijft: 'Jung was zo gefascineerd door alles wat hij in Cairo zag dat hij besloot er te blijven tot hij verzadigd was. Tijdens de eerste twee weken gingen Ruth en hij elke dag naar het Egyptisch museum. Een van de beheerders van het museum kreeg sympathie voor Jung en toonde hem een privé-collectie die was bijeengebracht door een oude Duitser, en die niet voor publiek toegankelijk was. Ruth herinnerde zich dat toen ze de zalen uitkwamen "C. G. dronken leek van alle schoonheid die hij had gezien, en wel zo erg dat hij midden op straat liep." Ze moest hem bij de arm naar het hotel terugbrengen en voelde zich als een klein Engels meisje, dat haar dronken vader uit de pub naar huis leidt.'[18]
Jung kon zich niet indenken dat niet iedereen alles wilde zien! Zo was hij dan ook verbijsterd,

toen op een dag Beckwith en Bailey zeiden, dat ze in Gizza genoeg piramiden hadden gezien (de drie grote!) en dat ze voorstelden die middag niet naar Sakkara af te zakken om de piramide van Djoser te gaan bezoeken. Ze stelden voor te gaan zwemmen in het zwembad van het Mena House. Voor Jung was dat een onbegrijpelijke beslissing. En dan nog wel die piramide, die daar 5000 jaar stond! Toen ze merkten hoe geschokt hij was, (Ruth zei later dat zijn woestheid 'haar tot kille verbijstering bracht') besloten de twee jonge mensen toch maar mee gaan.[19]
Jung bleef echter zo kwaad, dat hij de hele reis geen woord meer tegen Bailey zei. Zij echter kon hem aan en ze zei dat hij, als hij zo kinderachtig bleef doen, ze stante pede zou vertrekken naar Europa. Dat hielp. Jung draaide toen snel bij. Hij was zeer gesteld op haar en als zij er niet was geweest, was de reis al in een vroeg stadium mislukt. Want Jung kon op die reis slecht opschieten met Baynes en al helemaal niet met Beckwith.

Jung bezocht in Cairo ook cultuurmonumenten van de Islam en was er diep door getroffen. Met name door de Ibn Tulin moskee uit 879. Het was een **mandala**-ervaring. Jaren later beschrijft hij deze moskee gedetailleerd aan zijn leerling Barbara Hannah: 'Een volmaakt vierkant plein, met aan elke kant een prachtige, brede zuilengang. In het midden stond het gebouw waar de rituele wassingen plaatsvonden. Daar ontsprong een bron die het bad van de verjonging vormde, van de spirituele wedergeboorte.' Hannah gaat dan als volgt verder: 'Hij had de indruk van een volmaakte concentratie en een opgenomen zijn in de onmetelijke leegte van de hemel, en eindelijk werd deze religie, waarin God een aanroep is, voor hem begrijpelijk.'[20]
In 1929 herinnert hij zich in een werkcollege het middaggebed in Cairo, en hij koppelt daaraan een vurig betoog over de waarde van de Islam. 'De Islam is een religie die effect heeft en in Cairo kun je nog steeds erg indrukwekkende dingen zien, het middaggebed bijvoorbeeld, waarbij het verkeer stilstaat, en lange rijen knielende mensen in de richting van Mekka buigen. Hele straten zijn er vol mee. (…) De moskeeën, ze zijn schitterend, net zo mooi als de mooiste kathedralen in het Westen. Deze religie is door bevooroordeelde leraren volkomen verkeerd voorgesteld; wij hebben een belachelijk idee van de islam door verkeerd onderwijs. Onze theologen stellen haar voor als droog en leeg, maar er zit enorm veel leven in, met name in de islamitische mystiek, die de geheime ruggengraat van de islam is. Vooral in Afrika beleeft ze een snelle groei, omdat ze [plausibeler dan het christendom is]. Het christendom heeft een wereldoorlog en gifgas voortgebracht. (…) Zodra ik buiten onze blanke beschaving was, zag ik hoe Europeanen zijn. Wij zien er afschuwelijk uit. De Chinezen noemen ons duivels, en het is waar, dunne wrede lippen, en onze rimpels zijn griezelig. En we zijn altijd op zoek naar iets dat niemand kan begrijpen. Wat zoeken we? Waarom in 's hemelsnaam zoeken we überhaupt? Voor een Pueblo-Indiaan loopt God in zijn volheid elke dag over de hemelen. (…) Waar de blanke ook kwam, het was een hel voor de andere volkeren; je moet erbuiten staan om dat te begrijpen. De blanke is een beest dat de aarde verslindt, de hele wereld beeft voor hem. De zendelingen hebben mij verteld hoe ze antilopen schoten vanuit hun slaapkamerraam, en hoe ze de Britse regering op slinkse wijze een jachtakte aftroggelden. Ze klagen over hun lot, terwijl er in feite niets zo boeiend is als het leven tussen primitieve stammen. Zo'n christendom is een compensatie, een helse leugen. (…) Hoe kunnen deze primitieve mensen onder de indruk zijn van onze religie? Ze accepteren haar, zoals de oude Britten haar accepteerden, die het christendom, bevend, aanvaarden van de lansen van de Romeinse legioenen. (…) Er is een periode geweest dat de geest van de islam het denken bepaalde, het enige licht van het bewustzijn was in de diepe middeleeuwse duisternis. Wij gingen dáár studeren (universiteiten van Saragossa en Cordoba). En nu komt de inboorling uitleggen, dat de symboliek van de islam nog levend is: kijk naar de zeisen, de sikkels die tussen lampen in de moskeeën moeten worden gehangen

tijdens de Ramadan, het hoogste feest van de islam.'[21] De week in Cairo is onuitwisbaar in zijn geheugen gebleven.
Op 2 maart vertrekt het gezelschap naar Port Said waar het enkele dagen moest wachten op een schip dat hen weer naar huis zou brengen. Op 5 maart verlaat hun boot die plaats richting Europa. Na een door zware stormen geteisterde reis komt het gezelschap aan in Genua waar zoon Franz zijn vader op 13 maart welkom heet. Een dag later is Jung weer teruggekeerd in Küsnacht.

2. Het Oude Egypte en zijn mythen

De psychologie van de oude Egyptenaren

Jung bekent dat hij weinig begrijpt van de **psychologie** van de oude Egyptenaren, dat wil zeggen dat hij amper in staat is te begrijpen, hoe de alledaagse psyche van de Oude Egyptenaar er voor hemzelf uitzag, dit juist met betrekking tot die wonderbaarlijke manifestaties van hun cultuur. Jung ziet wel heel scherp de archetypische waarde ervan, maar hoe de Egyptenaar van 5000 jaar geleden daar zelf over dacht, dat ontgaat hem.[22]

'Aan de ene kant moet er een gedempt onpersoonlijk onbewuste geweest zijn (hadden ze überhaupt wel een idee van een onbewuste?), aan de andere kant is er sprake geweest van intuïtieve ingevingen die (zelfs voor ons nog steeds, zeker dus voor hen!), als bovenmenselijke geopenbaarde waarheden ervaren moeten zijn. De geest kwam nog helemaal van boven, gepersonifieerd en geïncarneerd met name in de farao. Hij was het goddelijke zelf van het volk.'[23]

Pas de moderne mens, stelt Jung, weet dat hij innerlijk een psyche heeft. Hij heeft psychische problemen, heeft een **psychologie**. 'Ik ken de psychische problemen van de moderne mens (…) *uit mijn ervaring* van andere mensen en van mezelf. Ik ken het intieme psychische leven van vele honderden ontwikkelde mensen, zieke zowel als gezonde, binnen het hele cultuurbereik van de blanke mensheid. De moderne mens realiseert zich zijn innerlijke, onbewuste psyche, en ervaart hoe hij hier bewust op talloze manieren mee omgaat: verdringend, projecterend, sublimerend en integrerend, overspannen, gespannen en ontspannen. We hebben een hele werkelijkheid ontdekt, zegt Jung, binnen in onze ziel. Dat ligt allemaal in de psyche om zo te zeggen aan de binnenkant ervan. Dat is echter een typisch eigentijdse en moderne gewaarwording: een zich naar binnen toe kerende psyche. 'Er zijn volken en tijden geweest waarin de psyche zich vrijwel uitsluitend naar buiten toe keerde, volken en tijden, die niet psychologiseerden. Bijvoorbeeld alle antieke culturen, en onder hen met name Egypte met zijn grandioze objectiviteit en haast geen subjectiviteit daaromheen. Achter de kolossale Apisgraven, de graven met gemummificeerde stieren van Sakkara en de pyramiden van Gizeh kan men zich gewoonweg geen psychische problematiek voorstellen net zo min als we dat kunnen achter de muziek van Bach.'[24]
'Zodra er namelijk in de buitenwereld een vorm bestaat, van ideële of van rituele aard', stelt Jung, 'die al de strevingen van de psyche weet uit te drukken, dan bestaat er geen psychologisch probleem meer, zoals er op zo'n moment ook geen onbewuste bestaan zal hebben in onze betekenis van dat woord. Dit neemt niet weg dat men in vroegere eeuwen niet genoeg introspectie en intelligentie gehad heeft om **psychologische** feiten te herkennen. Vroeger waren er natuurlijk ook psychische feiten, maar ze drongen zich niet als zodanig op. Niemand lette er op. Men had dat besef niet nodig. Er was de psychische nood van onze tijd voor nodig, die ons ertoe bracht om de **psychologie** als zodanig te ontdekken. Vandaag de

dag kunnen we niet meer zonder psyche.'[25]
Het helpt ons ook niet om in de alledaagse psyche van de Oude Egyptenaar te duiken, en te menen daarmee zijn scheppingen (beter) te begrijpen, net zo min als **psychologie** ons wezenlijk helpt om een kunstwerk te vatten. We zien natuurlijk wel de archetypische uitwerking ervan. Kunnen we dus over het creatieve proces bijzonder weinig zeggen, het mythisch product openbaart zich in zijn symbolen.
Kennen we dan niet (meer) in de alledaagse psyche van de Oude Egyptenaar kruipen, we zien natuurlijk wel de archetypische uitwerkingen ervan: de wonderbaarlijk architecturale scheppingen en de onvergankelijke mythen. Over deze laatste heeft Jung veel geschreven.

De Egyptische mythen

Jung was al bijzonder goed thuis in de Egyptische cultuur en in de Egyptische mythologie, toen hij het land bezocht. De Egyptische musea in Europa had hij om zo te zeggen afgeroomd, dagenlang, en hij had in de jaren die voorafgingen aan zijn *Wandlungen und Symbole der Libido* in 1912, een vracht aan mythologische literatuur doorgewerkt, niet in het minst Egyptische.
Wanneer je zijn eerste magnum opus bestudeert, is men verbaasd over zijn brede en grondige kennis op dat gebied. De Osiris-mythe vormt het hart van het centrale hoofdstuk 'Symbole der Mutter und der Wiedergeburt'. Maar naast de triade, Osiris, Isis en Horus, komen nog vele andere Egyptische goden en godinnen en hun karakteristieken aan de orde. Uiteraard de zonnegod Re van Heliopolis, maar ook Amon van Thebe en Chnum van Elephantine, de hemelkoe Hathor en de hemelgodin Noet, het oerwater Noen, Seth, de tweelingbroer van Osiris, Nephtys, de zus van Isis, en haar zoon Anoebis, de dwerggod Bes en de vier zonen van Horus. En zeker niet te vergeten, de theriomorfe goden, zoals de stier Apis en de scarabee Chepre. En hij put steeds uit de in zijn tijd meest gezaghebbende literatuur, bijvoorbeeld die van Wallis Budge, Adolf Erman en Heinrich Brugsch. Jung blijft die literatuur door de jaren bijhouden, en hij verfijnt ook zijn inzichten. Als hij tachtig is, verschijnt misschien wel zijn meest diepzinnige studie, *Mysterium Coniunctionis*. Daarin staat de Osirismythe weer centraal, maar dan als de centrale oermythe van de alchemistische mystiek. Die studie gaat over het proces van tegenstellingen dat leidt tot de steen der wijzen, voor Jung de ultieme uitwerking van wat hij verstaat onder het individuatieproces. De oeroude Osirismythe, al minstens vijfduizend jaar geleden in Egypte ontstaan en geritualiseerd, vormt steeds de kern van zijn visie op de persoonsontwikkeling van een mens.
Natuurlijk was Jung geen egyptoloog en hij wilde als zodanig ook niet gezien worden, hij was een dieptepsycholoog en een cultuurfilosoof op zoek naar de grote onbewuste drijfveren in de collectieve en individuele geschiedenis van de mensheid. Die kwam hij o.a. op het spoor in de collectieve dromen van de mensheid, te weten haar mythen. Met name waren dat voor hem de Egyptische mythen. Met één egyptoloog zal Jung eind jaren veertig persoonlijk nauw gaan samenwerken, de Marburger Helmuth Jacobsohn. Deze was zelf ook zeer onder de indruk van **Jungs psychologische** inzichten. Begin vijftiger jaren stuurt Jacobsohn aan Jung twee van zijn werken op. Er ontstaat een vruchtbaar contact. Als Jung 80 jaar wordt, schrijft Jacobsohn een bijdrage in het *Festschrift*. Na de dood van Jung geeft hij in 1968, 1969 en 1970 lezingen op de beroemde Eranosdagen.[26]
Het gaat Jung om het blootleggen van de archetypische werkelijkheid in deze mythen, een werkelijkheid die nog steeds doorwerkt in onze psyche. Want in dat opzicht is er hoegenaamd geen verschil tussen de psyche van de Oude Egyptenaar en die van ons. Het archetype kan zich alleen binnen een bepaald tijdsbestek meer ontvouwen, en ook de voorstellingen waarin deze **archetypen** zich presenteren, kunnen zich aanpassen aan de tijdgeest. Maar wezenlijk is er niets nieuws.

Zo spreekt de Egyptenaar over het sterven en verrijzen van Osiris, de christen over het sterven en verrijzen van Jezus, de alchemist over het de zwarte en rode fase van het 'grote werk', de mysticus over de via negativa en de via illuminativa, een concreet individu over de schaduw en de **numineuze** aspecten van zijn individuatieproces, *allen gaan archetypisch de weg van Osiris.* Jung en de alchemisten zijn zich daar bewust van, de mystici, kerkvaders en evangelisten doen dat volgens Jung onbewust.
Jung laat zien, dat het **psychologische** oerfenomenen zijn, op een welhaast ongeëvenaarde wijze boven de drempel van het bewustzijn gekomen in het Oude Egypte.
Jung was er zich daarbij goed van bewust, dat aan die **psychologische** oerfenomenen een grondeloos mysterie schuilgaat. Hij zou nooit de werkelijkheid reduceren tot 'zijn' **psychologische** categorieën, ook niet tot Egyptische verbeeldingen! Want ook de Osiris-mythe is een voorstelling in tijd en ruimte van de mensheid. Het collectief onbewuste zelf bevat geen beeld van Osiris!
Maar wat het geheim van 'de' werkelijkheid dan ook is, het is steeds weer voor een mens een psychische werkelijkheid. Die is niet metafysisch van aard maar biologisch. En juist een dergelijke aardse, materiële psyche meende hij aan te treffen in het Oude Egypte. De antropologie/theologie van de Egyptenaren had voor hem dat natuurlijke want empirische karakter! En tegelijkertijd was het archetypisch mythisch! In het volgende citaat geeft hij als voorbeeld de categorie 'ziel'. 'Ik wil hier beslist waarschuwen voor een misverstand', schrijft hij. 'Het begrip 'ziel' dat ik hanteer, is eerder te vergelijken met de wijze waarop de primitieve mens haar ziet, bijvoorbeeld met de Ba- en de Ka-ziel van de Egyptenaren, als met bijvoorbeeld het christelijk idee van de 'ziel', die reeds een poging is om er met inbegrip van de filosofie een metafysieke particuliere substantie van te maken. Daarmee heeft mijn fenomenologische opvatting van de ziel niets van doen. Ik bedrijf geen **psychologische** mystiek, *ik probeer alleen maar de **psychologische** oerfenomenen, die aan het geloof in de ziel ten grondslag liggen, wetenschappelijk te vatten*.' [27]
Voor Jung waren de oude Egyptische goden nog springlevend, juist omdat zij haast direct waren ontsprongen aan het collectief onbewuste. Op 31 october 1934 zegt hij in een Zarathustra-college: 'Egypte was de grootste culturele macht in het nabije oosten. Het bestond langer dan Babylon dat verwoest werd door de Perzen, terwijl Egypte nog steeds haar oude tradities in stand hield. *Vooral Egypte is verantwoordelijk voor het drama van het collectief onbewuste tussen 4000 en 100 vóór Christus*.'[28]

Het kan in het kader van dit artikel niet de bedoeling zijn om de vele referenties in **Jungs** werk rond veel Egyptische mythen systematisch uit te werken. Dat zou een klein boekwerk vormen, wat overigens nog geschreven moet worden!
Ik wil in de volgende paragraaf twee mythen exemplarisch uitwerken, die van de androgyne god Noen en die van de mensgeworden god, Osiris. In de paragraaf daarna zal ik schetsmatig nog een paar andere voorbeelden geven. Het gaat mij dan met name om de mythen die Jung doortrekt naar waarheden van het christendom. Ik laat buiten beschouwing zijn toepassingen van die mythen in de alchemie of in het individuatieproces. Hoe boeiend ook!

Noen en Osiris

Het sprak Jung zeer aan, dat zijn idee van het collectieve onbewuste volgens hem *als zodanig* uitgebeeld werd in de god Noen, de androgyne oergod, het duistere oerwater. Deze god was voor de Egyptenaren de oerkracht van alles wat bestond. De Noen is het vloeibare magma, dat in de Egyptische levensbeschouwing ver voor alle schepping bestaat, in wiens/wier wateren de kiemen drijven van alles wat ooit voortgebracht zal worden. Elke ochtend stijgt de zon als herboren op uit deze duistere wateren, ook de bronnen van de Nijl liggen in die Noen,

en alle goden en godinnen van Egypte komen daarin naar boven drijven. De Egyptenaren kenden geen ‘goden’ in onze betekenis van dat woord. ‘Goden en godinnen’ waren voor hen samengebalde energievelden van allerlei soort en voorkomen, ontstaan uit de Noen. Ze emaneren uit de Noen, vloeien daaruit voort als driehoeken en vierkanten (piramide!), als planeten en sterren, als amfibieën, vogels en vissen, in menselijke of in dierlijke gestalte. Deze Noen bevat alles, het duistere en het lichte. De eerste regels van de Bijbel noemt hem/haar: ‘In den beginne lag er duisternis over de oervloed’. Toen deze eerste regels geschreven werden, rond 500 voor Chr., bestond de Noen in de Egyptische cultuur historisch al 2500 jaar!
Jung is in zijn geschriften zeer gevoelig voor dit symbool. Zo schrijft hij: ‘Je hebt (…) de Egyptische gedachte van de oermoeder Noen, ook oerwateren genoemd, in wier schoot de zon en maan zich bevonden, voordat er iets geschapen was. Dat is zeer primitief, maar getuigt van een diep inzicht. Misschien zal de mensheid later inzien, dat deze primitievere vormen van bijgeloof, intuïtieve inzichten zijn die van een zeer juiste waarheid getuigen. Wetenschappelijke ideeën zijn altijd van voorbijgaande aard, omdat ze op theorie gebaseerd zijn. De moderne fysica brokkelt af. Toen ik student was, werd ‘emanatie’ bijvoorbeeld belachelijk gemaakt als iets volslagen absurds, maar nu komen we daarop terug. Neem de theorie van Einstein, die wordt gezien als een kosmische emanatie.’[29]
Dat is typisch de wijze van denken van Jung. Prehistorisch mythisch droommateriaal blijkt na duizenden jaren moderne theorieën over de kosmos te ondersteunen, ja in te halen. Al in 1912 schrijft hij: ‘Het woord ‘noen’ staat voor de begrippen jong, fris, nieuw en eveneens voor het nieuwe water van de overstroming van de Nijl. In overdrachtelijke zin wordt ‘noen’ ook gebruikt voor het chaotische oerwater, en voor de barende oermaterie in het algemeen. Uit haar ontstond Noet, de hemelgodin, die uitgebeeld is met een lichaam vol sterren, of als de hemelkoe Hathor, eveneens met een lichaam vol sterren. En uit Noet ontstaan de goden en godinnen in menselijke gestalte. Wanneer de zonnegod zich dus ’s avonds geleidelijk terugtrekt op de rug van de hemelkoe, dan betekent dat: hij keert terug in de moeder, om de volgende morgen als Horus weer opnieuw op te staan.’s Ochtends is de godin de moeder, ’s middags de zuster en echtgenote en ’s avonds opnieuw de moeder, die de dode in haar schoot opneemt. Zo wordt het lot van Osiris verklaard: hij gaat in het lichaam van de moeder, de Nijl, de zee, de kist, de boom, de zuil, hij wordt in stukken verdeeld, opnieuw gevormd, en verschijnt opnieuw in zijn zoon Horus het kind, Harpocrates.’[30]
Dit is weer typisch de amplificerende Jung. Osiris, die wegdrijft over de Nijl, die begraven wordt in de aarde, die opgehangen wordt aan een boom, wordt steeds op een andere manier teruggegeven aan de moederlijke oerwateren van de Noen, wateren die ten leven zijn, want daaruit zal hij en zal alle gestorven leven weer verrijzen. De aarde, het water en de boom, het zijn klassieke symbolen van het vrouwelijke. En Jung ziet ineens dat de mythe van de op de kruisboom opgehangen Christus hier rechtstreeks op aansluit.
Voor hem bestaat er geen twijfel. De mythe van de stervende en verrijzende Christus kiest bewoordingen en symbolen die rechtstreeks verwijzen naar de mythe van Osiris.

Eerst de mythe nog even kort samengevat. De hemelgodin Noet baart vier kinderen: de mannen Seth en Osiris en de vrouwen Isis en Nephtys, allen dus broer en zus van elkaar. Osiris en Isis, een kinderloos echtpaar, worden in menselijke gedaante het eerste koningspaar van Egypte. Seth en Nephtys vormen het andere paar. Het heeft een zoon, Anoebis. In de mythe vermoordt de jaloerse Seth op een dag zijn tweelingbroer, snijdt het lichaam in stukken, en begraaft die overal in het land. De treurende weduwe Isis zoekt met haar zus Nephtys en haar neef Anoebis naar de overal begraven ledematen. Als ze die gevonden heeft, voegt ze ze weer aaneen. De penis alleen ontbreekt, meegenomen door de vissen. In de gedaante van een sperwer gaat Isis fladderend boven het dode lichaam hangen en waaiert bij

hem een levende geest naar binnen. Deze maagdelijke geslachtsgemeenschap wekt in hem nieuw leven. Ze wordt zwanger van hun zoon, Horus. Deze zal Seth verdrijven en als een herboren Osiris plaats nemen op de troon. Elke farao is de nieuwe Horus, en wordt geboren uit de schoot van Isis. Het symbool van Isis is de troon. Het plaats nemen op de schoot van Isis staat dan ook symbool voor troonsbestijging.

In het bovengenoemde Zarathustra-college, zegt Jung nu: 'De belangrijkste religieuze gedachte die door de eeuwen heen doorgegeven werd in Egypte was, dat ten minste één mens goddelijk van nature was, namelijk de farao. Hij was de zoon van de zonnegod zelf, en hij stierf en verrees in de God Osiris, op dezelfde manier als de zon dat iedere nacht deed. Osiris was zelf een god in mensengestalte, een godmens, een stervende en verrijzende goddelijke held. Eerst werd Osiris gezien als een god, daarna werd hij de ziel, de Osiris van de farao. Osiris werd zo de middelaar tussen de goden en de mensen.'[31]
Als we deze mythe (die al 4000 jaar voor Chr. bestaat) van nabij bekijken, dan valt ons ook de parallel met de mythe van Jezus de Christus op. In beide zien we een verhaal van de verrijzenis van het lichaam, nadat het een wrede en vreselijke dood toegebracht is door de krachten van het kwaad. Tot in de details werkt de mythe door. Zo duurde het Osiris-passiespel in Abydos drie dagen. Op derde dag vond het ritueel van dood en verrijzenis plaats! Deze 'derde dag' speelt ook in de evangelies, en ook daar geldt het 'een koning'. Daar Osiris in de mythe koning van Egypte was geweest, lag het voor de hand dat hij eerst en vooral zich incarneerde in de farao. Na verloop van duizenden jaren incarneerde hij in ieder mens. Eerst was er alleen een Osiris in de koning, daarna werd het de Osiris van de grootvizier, van de Hoge Priester en van de minister van financiën en zo verder. En op een bepaald moment werd het de Osiris van Jan en alleman. Aan het begin van onze jaartelling, stelt Jung, incarneerde Osiris zich in een levend mens, een mens van lage geboorte. 'Dat was natuurlijk een grote boodschap. Nu is het idee van individuatie, uitgebeeld als symbool van de Christus, maar een schraal idee, het is iets abstracts, maar als meneer Jansen ontdekt dat hij een individu is, dan is dat minstens een ervaring van twee miljoen volt. U weet wat dat betekent voor alle mensen van nederige afkomst, de prostituees, de tollenaars, de onwettige kinderen en onwettige moeders, wanneer ze weten dat ze goddelijk van aard zijn.'[32]
'Deze figuur van Osiris', stelt Jung, 'is zeer duidelijk een anticipatie van Jezus of van Christus. Dit christelijke idee is met name beïnvloed door de mystieke ideeën uit Egypte; er waren gelijksoortige ideeën in de Babylonische cultuur, maar ik denk dat de belangrijkste oorsprong van het christendom in Egypte gevonden wordt.
De figuur van Christus is voor ons een geheel symbolische figuur. Maar dat was hij niet in de vroege Middeleeuwen of in de Oudheid. Hij was voor hen een feitelijk iets, net zoals moeder Maria werkelijk een maagd was. Natuurlijk kunnen wij niet anders dan deze waarheden symbolisch zien. Zelfs als de man Jezus hoe dan ook bestaan heeft, het verhaal van zijn leven is niet historisch. Het is zuivere mythologie, zoals de mythologie van Attis, Adonis of Mithras. Al deze elementen kwamen allemaal op een syncretistische manier bijeen in de figuur van Christus. Wij zijn nu geheel doordrongen van de overtuiging, dat kruisiging, maagdelijke geboorte, en het verhaal van de bekoring symbolisch zijn; maar daarmee beseffen wij iets dat in vroeger eeuwen niet beseft werd.'[33]
Jung zou Jung niet zijn, als hij deze Egyptische mythe niet in een breed perspectief plaatste. Tijdens een hoorcollege in de jaren dertig, zegt hij: 'We gaan nu niet in op de vraag of het hele verhaal van Christus al dan niet een mythe is. Het is in elk geval waar dat de wereld in voorchristelijke tijden overstroomd werd door het kruis. En het lijkt niet onwaarschijnlijk dat het al vroeg het krachtigste symbool van de nieuwe religie is geworden. Het kruis is er immers altijd geweest, en de macht ervan was altijd slechts de macht van de geest die erin werd uitgestort als een symbool. (…) Het is goed om hier te vermelden dat er aan Christus

een hele serie opgehangen goden is voorafgegaan, en die ook zijn opgewekt. We herinneren ons het ophangen van Attis, Marsyas en Odin, die na hun beproeving opnieuw geboren werden. Dat deze ophangingen de betekenis van een kruisiging hadden, wordt bewezen door het feit dat de twee woorden [ophangen aan een boom en kruisiging] in de oudheid en in vroeg christelijke tijden door elkaar gebruikt werden. Er is een beeld op het eiland Philae, dat Osiris voorstelt in de vorm van een gekruisigde god, beweend door Isis en Nephtys. Als we ons herinneren dat de boom vooral een moedersymbool is, wordt ons de betekenis van deze procedure duidelijk: de held wordt aan zijn moeder teruggegeven om opnieuw geboren te worden, waardoor hij onsterfelijk wordt. De boom is hier duidelijk de levensboom.'[34]
En meteen zien we met Jung de stervende Christus aan de kruisboom hangen met onder aan het kruis, weer archetypisch moeder en zoon. Om drie uur 's middags valt de grote duisternis in, de grote zonsverduistering waarvan de alchemist weet dat dit huwelijk van zon en maan nieuw leven zal verwekken. Osiris-Jezus sterft en Moeder/Echtgenote/Zuster Maria-Isis ontvangt zijn geest in haar Johannes-Horus-zoon. 'Vrouw ziedaar uw zoon, Zoon ziedaar uw moeder.' Hij geeft 'de geest'. Dit is een zuivere mythe. In de andere evangelies zien we weer voornamelijk rouwende vrouwen onder het kruis en zijn zij het die het lichaam van gestorvene met mirre en andere specerijen willen balsemen en in doeken wikkelen. Zijn zij niet de archetypische zusters van de rouwende Nephtys en Isis, die reeds 'in den beginne' de dode Osiris mummificeerden?
Hebben we zo enigszins uitvoerig **Jungs** duiding van één van de belangrijkste mythen gezien, in de rest van deze paragraaf wil ik kort nog enkele andere belangrijke mythen noemen waar Jung ook uitvoerig over schrijft, soms nog uitvoeriger dan over Osiris.

Horus

Horus komt regelmatig terug in **Jungs** teksten. Horus als de opkomende zon (dat is overigens een historisch veel oudere Horus dan de zoon van Osiris) die we boven de ingang van Aboe Simbel tegenkwamen. Maar ook de Horus die vier zonen heeft. En niet te vergeten: het oog van Horus! Jung kent alle beroemde verhalen daaromtrent. Hij schrijft: 'Osiris is in feite een zeer oude god, later van zijn plaats verdrongen door Ra. Toen Osiris erg oud was, liep hij op een keer over de aarde, en plotseling klaagde hij over pijn in zijn oog. Toen zijn zoon Horus hem vroeg wat hij had gezien, zei hij : 'Ik zag een zwart varken.' 'Dan hebt u Set gezien', zei Horus. Horus haalde zijn eigen oog eruit en gaf dat aan Osiris, zodat die weer kon zien, maar dat had het fatale gevolg dat Osiris de rechter over de doden in de onderwereld werd en Horus de opgaande god. Hoewel we er geen teksten van hebben, is het duidelijk dat het oog van Horus rechtstreeks naar Christus leidt. De vroege katholieke leer noemde Isis en Horus voorlopers van Maria en Christus. Horus is de 'genezer', hij geneest de oude god door hem zijn eigen oog te geven (wat altijd visioen betekent, visie, leer). Horus is ook de god van de mysterieën; meestal staat hij in het midden van de afbeelding met zijn vier zonen in de vier hoeken, één met een menselijk hoofd, de andere drie met dierkoppen. Dat valt volkomen samen met de christelijke weergave van de vier evangelisten, drie als dierfiguren en één als mens: de leeuw, de os, de adelaar en de engel. De vier evangelisten die Christus omringen vormen de christelijke **mandala**; Horus en zijn zonen maken de Egyptische **mandala**. Deze **mandala**'s zijn symbolen van de individuatie.'[35]

Isis, de zwarte madonna

Over Isis schrijft Jung zeer veel. We ontmoetten haar al als de echtgenote van Osiris en als moeder van Horus. Hier stip ik nog één aspect van haar aan, haar zwarte gestalte. In een hoorcollege op 20 januari 1932 wordt de vraag gesteld: 'Er is aantal Mariabeelden dat zwart

is; in Einsiedeln bijvoorbeeld is er een zwarte Maagd.' En Jung antwoordt: 'Zeker, en er zijn nog veel oudere, van zwart basalt, die uit heel vroege tijden dateren. De Egyptenaren maakten beelden van Isis in zwart basalt, wat betekende dat Isis de vruchtbare aarde was, de zwarte grond van Egypte. En vanwege de gelijkenis van Isis en Horus met Maria en Jezus werden de eersten gezien als een anticipatie op Maria en Jezus; de katholieke ziet ze nog steeds in dat licht. De vroege kerk nam zo eenvoudigweg vele beelden van Isis en Horus over en noemde ze Maria en Jezus; er staat er zo een in het Lateraans museum. Maria is dikwijls vergeleken met de vruchtbare grond; de heilige Augustinus zegt in een van zijn preken dat de maagd Maria de aarde was die nog niet bevrucht was door de regens van de lente.'[36]

De mythe van Ka-mutef ofwel de stier van zijn moeder

Naast de Osiris-mythe is er geen mythe die Jung zo diepzinnig heeft uitgewerkt als deze. In de Nieuwe Tijd was er elk jaar in Thebe het feest waarop de god Amon in optocht naar zijn bruidsvertrek in Luxor ging om daar gemeenschap te hebben met de koningin-moeder en haar zwanger te maken van een zoon, de farao. In de geheime vertrekken van de tempel werd de bruidegom 'in gemeenschap' afgebeeld met zijn bruid. Jung heeft die afbeeldingen hoogstwaarschijnlijk gezien. Hij schrijft: 'De farao was van nature zowel menselijk als goddelijk. In de geboortekamers van Egyptische tempels staat een tweede, goddelijke ontvangenis en geboorte afgebeeld – hij is 'tweemaal' geboren. Dit is een idee die aan alle wedergeboortenmysteries ten grondslag ligt, inclusief die van het christendom.'[37]
Het ritueel verwijst volgens Jung niet alleen rechtstreeks naar de maagdelijke ontvangenis van Maria, maar juist ook naar de christelijke Drieëenheid! Hij was die gedachte op het spoor gekomen in het standaardwerk van Jacobsohn uit 1939 *Die dogmatische Stellung des Königs in der Theologie der alten Ägypter*. Deze egyptoloog werkt uit dat in de theologie van de Amon-priesters de Vader-oppergod Amon via zijn vruchtbare geest Ka (hetgeen 'stier' betekent) zich incarneert in zijn aardse Zoon, de farao. Vader, Zoon en Geest, en dit dertienhonderd jaar voor Christus! De goddelijke stier had zijn moeder bevrucht! Elke Egyptenaar wist dat het hier om een symbool ging. Men kende uiteraard de natuurlijke vader. Jung werkt in navolging van Jacobsohn schitterend uit hoe het dogma van de Drieëenheid, en dat volgens zijn meest strikte conciliaire uitspraken inhoudt dat er een wezens-eenheid bestaat tussen de drie goddelijke personen.
Dit 'idiote' dogma van 'één god in drie personen' kan alleen maar begrepen worden, stelt Jung, als de werking van een archetype. 'Ik heb er elders al op gewezen, dat het archetype een onzichtbare factor is, een dispositie is, die op een bepaald ogenblik van de ontwikkeling van de menselijke geest gaat werken. Het archetype doet dit door het materiaal van het bewustzijn te ordenen en tot bepaalde figuren samen te voegen, namelijk tot de voorstellingen van Goden in triaden en drie-eenheden en tot een groot aantal magische en rituele gebruiken, die in drievoud of driedeling voorkomen, zoals bijvoorbeeld bezweringsformuleringen (zegeningen, vervloekingen en verheerlijkingen). Waar het ook optreedt, het archetype bezit altijd vanuit het onbewuste een dwingend karakter.'[38]
Ik laat hier de zeer uitgebreide uitwerking van Jung achterwege van de Drie-eenheid (via **Jungs** analyse begrijpt men pas wat de grootse **psychologische** inhoud is van dit meestal zo duister ervaren dogma, ook door theologen!) en geef enkel een paar conclusies van hem.
'Het archetype van de wezenseenheid van Vader, Zoon en Geest, dat voor het eerst in de Egyptische theologie van de koning opgetreden was, is door de ontwikkeling van de christelijke leer van de Drie-eenheid weer ad integrum hersteld, zonder dat men zich hiervan bewust was.'[39]
'Het valt zeer te betwijfelen of die kerkvaders, die de formulering opstelden, dat de drie goddelijke personen, vader, zoon en geest wezenlijk één god zijn, de zogenaamde homo-

ousios, ook maar in de verste verte iets van de Oud-Egyptische theologie van de koning afwisten. Niettegenstaande dat hebben zij niet gerust, voor zij het Oud-Egyptische archetype weer volledig tot stand gebracht hadden.'[40]

Het archetype werkt slechts in een historische context

Tot slot wil ik nog apart stilstaan bij de wijze, waarop de werking van een archetype in zijn werk gaat en in de cultuur tot uitdrukking komt. Niet in de natuur! Dit dan weer toegespitst op ons onderwerp.
Dat een archetype dwingend autonoom werkt, wil niet zeggen dat de historisch-culturele context waarin deze werking plaats vindt, niet sterk kan meespelen, en dat beide invloed op elkaar hebben. Het archetype vormt juist de transitie tussen natuur en cultuur.
'Het archetype', schrijft Jung, 'is de onmiskenbare tegenhanger van het instinct.'[41] Het zijn juist de archetypische krachten die de mens dwingen tegen de natuur in te handelen en er niet aan ten prooi te vallen. 'Dat is juist het begin van alle cultuur, het niet te vermijden gevolg van de bewustwording dat het mogelijk is om van de onbewuste wet af te wijken.'[42]
De Egyptische cultuur is voor Jung een welhaast perfect voorbeeld van een fase in de mensheid waarin zij uit haar pre-rationele instinctieve wortels groeit naar een archetypisch symbolische cultuur. Het gaat hier om een rijpingsproces.
Archetypen verschijnen in een cultuur aan de oppervlakte via enkelingen: profeten, zieners, visionairs, kunstenaars, mythemakers. Ze verschijnen op het moment dat een ontwikkeling een bevredigend einde heeft gevonden, en er een nieuwe behoefte ontstaat of wanneer een ontwikkeling stagneert. Jung schrijft over het laatste: 'Als het bewustzijn verdwaald raakt in een eenzijdige en daarom verkeerde richting, dan worden 'instincten' tot leven gewekt en zenden ze hun voorstellingen naar de dromen van de enkelingen en de visioenen van de kunstenaars en zieners om daarmee het psychische evenwicht te herstellen.'[43]
Maar op het moment dat dat gebeurt, en de kunstenaar of ziener een artistiek werk, een ritueel of een mythe presenteert (in de Egyptische cultuur vielen die vrijwel samen!) worden deze producten op zichzelf weer stimulansen voor de bewustwording van een volk. De kunstenaars, de priesters en de mythescheppers beelden dus niet alleen uit wat er aan de hand is, ze voeden ook op. Ze werken aan de vorming van de tijdgeest, want ze voeren gestalten ten tonele die de tijdgeest het meest nodig heeft. Doordat de ziener/kunstenaar/profeet voorstellingen uit de diepte van het onbewuste ophaalt en tot bewustzijn brengt, verandert hij die voorstelling ook van gedaante, zodat ze bevattelijk is geworden voor de mensen van zijn tijd. 'De aard van het kunstwerk [c.q. de mythe, het ritueel, de filosofische idee] veroorlooft ons conclusies te trekken over het karakter van de periode, waarin het ontstaan is. Wat betekenen realisme en naturalisme voor hun tijd? En de romantiek? Het hellenisme? Het zijn richtingen in de kunst die dat naar boven gebracht hebben wat de geestelijke atmosfeer van hun tijd het meest nodig heeft.'[44] Het christendom ontstond in de tijd van het hellenisme. Met name een stad als Alexandrië was een smeltkroes waar de wijsheid van de Egyptenaren, de Joden en de Hellenen samen kwam.
Jung is ervan overtuigd, dat aan het begin van onze jaartelling de tijd rijp was voor het christendom en dat op dat moment de archetypische wijsheid van de Oude Egyptenaren in christelijke voorstellingen herboren kon worden, maar zo dat de nieuwe cultuur zich zelfbewuster ontvouwde en op een hoger niveau (dan bijvoorbeeld onder Rames II), net zoals men van zijn kindertijd de overgang maakt naar de puberteit.
Van buitenaf gezien, kon het om te beginnen al niet anders dan dat de Egyptische cultuur op haar omgeving op een onvergelijkelijke manier tot de verbeelding sprak. Egypte, stelt Jung, was de grootste culturele macht in het nabije oosten. Een klein land Palestina werd in haar bestaan haast continu door Egypte bezet, terwijl het bovendien ook nog zeer nauwe culturele

betrekkingen onderhield met het machtige buurland. Verder oefende rond de geboorte van Christus een stad als Alexandrië een grote aantrekkingskracht uit op joden die met tienduizenden in die stad woonden. Voeg daarbij een zeer invloedrijk hellenistisch syncretisme en de baarmoeder was vruchtbaar.[45]

'[Christus] kwam aan het einde van een heel speciale spirituele ontwikkeling, die culmineerde tijdens de Ptolemaeïsche beschaving, toen Osiris de Osiris was van de betere man: de gewone man had geen Osiris want hij had geen fatsoenlijke begrafenis. Toen Christus kwam, was er een Osiris voor iedereen en dat ontwortelde gewoonweg de hele antieke beschaving.' [46]
'Aan het begin van het christelijk tijdperk, begonnen de oude goden het te begeven, en begonnen mensen gevoelig te raken voor grootse filosofische symbolen. Men kon warm lopen voor grootse ideeën en voor 'goden' die diepzinnig geconstrueerd waren. In de syncretistische cultuur van Alexandrië ontstonden nieuwe goden en godinnen zoals Abraxas, Serapis en Sophia. Serapis, een god die samengesteld uit drie goden: Zeus, Osiris en de heilige stier Apis, was in zijn geheel een product van een religieus-filosofische geest. De oude goden verloren hun oorspronkelijke manifeste karakter. De oude goden waren echter niet uitgevonden, ze manifesteerden zich als droomfiguren, ze waren het resultaat van een visioen, terwijl Serapis en Abraxas veel duidelijker door mensen waren ontworpen, maar het is niet onbegrijpelijk dat een gepassioneerde filosofische geest deze ideeën als manifestaties van goddelijke krachten zag. Christus was de tegenhanger van meer filosofisch getinte goden, maar mogelijk ook een construct. Het christendom wist alle filosofische goden in haar schaduw te stellen.'[47] Het was een indrukwekkende boodschap, toen de profeet vertelde dat de mens zelf van een goddelijke natuur was, dat god zelf in de mens verscheen.[48]
'Voor vroege christenen was het niets bijzonders om iemand een 'zoon van god' te noemen, het was een gewone uitdrukking, het was hun dagelijks brood. Duizenden jaren was de koning van Egypte de zoon van Ra', dus toen Christus de zoon van God werd genoemd was het niet moeilijk om dat te geloven. Maar voor ons klinkt het nogal ongelooflijk, omdat ons geloof in god een abstractie is, wij zijn filosofisch geworden.'[49]

Het is een bekend verhaal, hoe juist de 'gnostieke' christenen deze gedachte doortrokken naar elk individu. Zoals eeuwenlang de Egyptenaren meenden dat slechts in de farao Osiris leefde, zo heeft een orthodox christendom vanaf de derde eeuw beklemtoond dat slechts in Jezus van Nazareth de Christus geïncarneerd was. Jung koos instinctief voor het gnostieke christendom, lang voor de manuscriptenvondst in Nag-Hammadi, in Egypte dus!
Ten tijde van Jezus bestonden er duizenden schrijnen en tempels ter ere van Osiris en Isis. De Osiristempel in Abydos en de Serapistempel in Alexandrië waren de belangrijkste. Een stoet van pelgrims bezocht deze verschillende plekken en het jaarlijkse passiespel in Abydos van de dood en het hervinden van Osiris trok duizenden toeschouwers. Eenzelfde grootse theateropvoering was er over de mysteries van Isis aan het Mareotismeer ten zuiden van Alexandrië die weer andere accenten legde of van de Horus-Sethspelen in Edfu.
De laatste vijftienhonderd jaar voor Christus overleefden de Osirismysteries alle andere godenculten. Deze mythe was op zijn sterkst ten tijde van het begin van het christendom

3. Ter afsluiting: Michael Rice en C.G. Jung

In het motto van deze bijdrage zegt Jung dat hij in zijn reis naar Afrika op zoek ging naar Oude culturen, waar de primitieve processen van de psyche om zo te zeggen nog aan de oppervlakte van het bewustzijn liggen. Daardoor hoopte hij beter in staat te zijn om te zien wat er zich afspeelt in de psyche van de Nieuwe culturen, onder de oppervlakte van dat

bewustzijn. Er was voor Jung op dit punt weinig verschil tussen de Elgonyi en de Oude Egyptenaren. Hij was ervan overtuigd dat in de Egyptische cultuur de archetypische zenuwen ook nog geheel bloot lagen! Zij hadden geen reflexief filter om te beseffen wat hen overkwam. Jung vergelijkt dat met het aan de oppervlakte verschijnen van de muziek van Bach. Die is bij wijze van spreken ook niet in **psychologische** categorieën te vatten is.
Michael Rice is een bekend hedendaags Brits egyptoloog, die met name geïnteresseerd is in de predynastieke periode van het Oude Egypte, van vóór de uitvinding van het schrift, nog vóór de bouw van de piramides, 3500 jaar voor Christus. Goed beschouwd staan de piramides niet aan het begin van de Egyptische cultuur, maar vormen zij er een eindproduct van. We moeten nog enkele duizenden jaren terug, naar het stenen tijdperk bijvoorbeeld, en nog eerder, naar de wereld van de primaten waaruit de homo sapiens ontlook. Naar de tijd dat baviaan en mens zich nog verwant wisten aan elkaar. Uit die schriftloze culturen kwam de schriftcultuur uit Egypte voort. En Rice laat in zijn boeken zien hoezeer we in de grandioze cultuur van de Egyptenaren die primitieve sporen zien. Natuurlijk is er een groot verschil, maar in wezen komt de ene voort uit de andere. Rice schrijft: 'De levenservaringen in het type maatschappij dat ontstond, vlak na de uitvinding van het schrift, het ontwerpen van complexe politieke structuren in de vorm van staten, steden en bureaucratieën, die uiteindelijk hun karakter ontleenden aan een primaten bestaan, was totaal verschillend van die van eerdere gemeenschappen van mensen,. Op psychisch niveau waren de Egyptenaren nog steeds sterk verbonden met resten van het Stenen Tijdperk en daarmee met de oorspronkelijke gemeenschappen die een primatenbestaan leidden. Hun levenservaring had, in tegenstelling tot latere maatschappijen die onderhevig waren aan de instroom van tal van verschillende invloeden, een betekenis die sterk verwant was aan hun aangeboren, inheemse ervaringen.'[50]
Anders gezegd, juist aan de Egyptische cultuur zijn nog sterk de 'primitieve' wortels te zien. Vele andere culturen laven zich weer aan de Egyptische. Het is niet toevallig dat juist de Egyptenaren bavianen op en in hun tempels afbeelden. Aboe Simbel is zeker niet de enige plek! Dit komt omdat ze zich zo nabij voelden bij deze primaten. Ze waren een recent verleden, nog soortgenoten. Bij de Egyptenaren is er nog een rechtstreekse overgang te zien.
Wat nu zo boeiend is bij Rice, is dat je volgens hem via de concepten van Jung het best in staat bent om deze verbanden te interpreteren. 'Jung liet zien dat het concept van het collectief onbewuste een verklaring biedt voor veel van de niet direct rationele of gewoonweg onverklaarbare ideeën en motieven van de menselijke psyche op zijn meest diepe niveau. In de oorspronkelijke maatschappij die Egypte was, is het mogelijk om invloeden van het collectieve onbewuste aan het werk te zien op een wijze die sterk verschilt van ervaringen in latere culturen. Het collectief onbewuste is de bron van waaruit de **archetypen** stromen. In Egypte is het een fenomeen, even machtig en oorspronkelijk als de samenleving zelf.'[51]
In twee grote egyptologische studies heeft Rice deze jungiaanse interpretaties uitgewerkt.[52] In het beperkte kader van deze bijdrage, is het niet mogelijk zijn rijkdom aan inzichten weer te geven. Ik volsta met te zeggen dat Rice op een overweldigende manier **Jungs** intuïties bevestigt op basis van zijn kennis van het Oude Egypte. Rice laat overigens ook zien dat Jung er bij concrete voorbeelden soms flink naast zit. Het is hem niet kwalijk te nemen. Wat een vlucht heeft de egyptologie niet genomen sinds 1925, en met name ook na de dood van Jung! Jung was tegen die achtergrond nog zeer 'primitief' bezig. Maar fundamenteel zat hij op een buitengewoon rijk spoor, en reikte zijn peillood zeer diep. En zijn amplificaties zijn soms gewoonweg briljant.
In een studie over de doorwerking van de Egyptische mythologie in de dogma's van het christendom, die ik over enkele jaren hoop af te ronden, zal ik de inzichten van Rice zeker verwerken. En uiteraard ook die van Jung! Want zoveel is zeker: **Jungs** intuïties over Afrika

en Egypte, hebben buiten het vakgebied van de **dieptepsychologie** met de jaren steeds meer wetenschappelijke overtuigingskracht gekregen.

Noten

1. C. G. Jung. Radiogespräch München (In: GW 18/2, 592) (19 januari 1930).

2. Blake W. Burleson (2005). *Jung in Africa.* Continuum New York – London.

3. C. G. Jung (1981). Ziel en doodIn: *Bewust en onbewust*. Rotterdam, p. 69.

4. C. G. Jung (1978). *Herinneringen dromen gedachten* (redactie Aniela Jaffé). Rotterdam, p. 221.

5. Vgl. Burleson 2005, 127-180.

6. Jung 1978,232.

7. Geciteerd in: Burleson 2005, 197.

8. Burleson 2005, 198.

9. De eerste stuwdam, voltooid in 1912, heeft Jung bij zijn bezoek aan Aswan bezocht. Het stuwmeer van die dam had ook al nadelige gevolgen voor de monumenten vlak bij Aswan, zoals de Isis-tempel op Philae.

10. Aan zijn vrouw schrijft hij uit Sousse in Tunis op 15 maart 1920: "'s Ochtends verheft zich de grote god en vult beide horizonten met zijn vreugde en macht. (…) Vandaag steeg Horus op vanuit een ver, vaag gebergte."(Geciteerd in: Jung 1978, 319)

11. Vgl. Deirdre Bair (2004). *Jung. Een biografie.* Amsterdam, p. 402. In het heilige der heiligen zit op een bank de Grote Triade uit het Egyptisch pantheon: Ptah, Amon en Re, met in hun midden hun zoon Ramses II. Ptah, de god van de onderwereld, helemaal links, wordt niet geraakt door de eerste stralen. Hij blijft in de schaduw. De anderen ontvangen wel het licht van de opgaande zon. Ik denk dat Jung het inwendige de tempel vanwege de werkzaamheden niet heeft kunnen bezoeken. Burleson laat doorschemeren dat hij zelfs niet van de boot is afgekomen. Jung zou zeker op een of andere plaats in zijn werk gerefereerd hebben naar deze Triade, uitgebreid met 'hun zoon' tot een quaterniteit! Hij schrijft er naar mijn weten ook nergens over.

12. Jung 1978,232.

13. Maarten Timmer (2001). *Van Anima tot Zeus.* Rotterdam, p.291. 'Hamitisch' is afgeleid van Cham, de zoon van Noach (Gen. 5, 32). Het is een groep kaukasoïde volken uit Voor-Azië die in het paleolithicum leefden en zich verspreiden over Noord-, Noordoost- en West-Afrika. Het waren vooral veehouders. Er zijn vele mengrassen met negroïde volken. Hamitische talen zijn o.m. Berbertalen. Koptisch en Haussa.

14. Jung 1978, 236. Jung legt een rechtstreeks verband tussen het eeuwenoude verlangen van de mens naar licht en de miljoenen jaren lang steeds weer opgaande zon. ‘Destijds begreep ik dat van het allereerste begin af aan in de ziel een verlangen naar licht woont, en een onuitstaanbare drang te ontkomen aan de duisternis waarin ze sinds het oerbegin verkeert. Als de grote nacht daalt, krijgt alles een ondertoon van diepe melancholie en van een onuitsprekelijk heimwee naar licht. Dát ligt als uitdrukking in de ogen van de primitieven en dat kun je ook zien in de ogen van elk dier. In het dierenoog ligt droefheid, en je weet niet of het de ziel van het dier is, of een smartelijke zin, die dit ‘zijn’ uit het oerbegin vertegenwoordigt. Dat is de stemming van Afrika, de ervaring van zijn eenzaamheden. Dat is de duisternis van het oerbegin, een moederlijk geheim. (…) Het is de psychische oernacht, de ontelbaar miljoenen jaren waarin het altijd al zo was zoals het nu is. Het verlangen naar licht is het verlangen naar bewustzijn.’ (Idem, 231-233)

15. Idem, p. 231.

16. C. G. Jung. Über Wiedergeburt (In: *GW* 9/1, 148-149).

17. Bair 2004, 402; vgl. Vincent Brome (1978). *Jung, waarheid en legende.* Rotterdam, p. 244.

18. Bair 2004, 402

19. Vlg. Idem, 402 & Barbara Hannah (2000). *Jung, zijn leven zijn werk.* Deventer, pp. 184. 185.

20. Hannah 2000, 184.

21. C. G. Jung (1992). *Werkcolleges over Droomanalyse 2.* Rotterdam, pp. 146-150.

22. Vgl. C. G. Jung (1990). *Briefe I (1906-1945).* Olten, p. 296. (7 juni 1937). Vgl ook C. G. Jung.(1990). *Briefe III (1956-1961).* Olten, p. 254. (22 mei 1959).

23. C. G. Jung. *Briefe I* l.c., p. 328. (Brief van 20 1 1939)

24. C. G. Jung. Das Seelenproblem des modernen Menschen. (In: *GW*10, 95) (Voordracht oktober 1928)

25. Idem, p. 96.

26. Ik geef hier een selecte keuze uit de literaire Egyptische bronnen van Jung.
Helmuth Jacobsohn (1939). *Die dogmatische Stellung des Königs in der Theologie der alten Ägypter.* Augustin, Glückstad. Idem (1952) *Das Gespräch eines Lebensmüden mit seinem Ba*. Zürich.
Sir E. A. T. Wallis Budge (1899). *The Egyptian Book of the Dead.* London. Idem (1904) *The Gods of the Egyptians.* 2 Bde. London. Idem (1911). *Osiris and the Egyptian Resurrection.* 2 Bde London.
Adolf Erman (1885). *Ägypten und ägyptisches Leben im Altertum*. Tübingen. Idem (1934). *Die Religion der Ägypter. Ihr Werden und Vergehen in vier Jahrtausenden.* Berlin und Leipzig.

Heinrich Brugsch (1891). *Religion und Mythologie der alten Ägypter.* Leipzig 1891.
Plutarchos (1850). *Über Isis und Osiris.* Berlin.

27. C. G. Jung. Seele und erde. (In: *GW* 10, 57).

28. C. G. Jung (1994). *Nietzsche's Zarathustra. Notes of the Seminar Given in 1934-9 Part Two.* London, p. 207.

29. C. G. Jung (1994). *Werkcolleges over droomanalyse 2*, p. 213 (20 november 1929).

30. C. G. Jung (1987). *De held en het moederarchetype.* Rotterdam (Verzameld Werk 8*)*, pp.91-92.

31. C. G. Jung (1994). *Nietzsche's Zarathustra. Part Two* l.c., pp. 207-208.

32. Idem, p. 213.

33. Idem, p. 208.

34. C. G. Jung (1994). *Werkcolleges over droomanalyse 2* l.c., pp. 163-164.

35. Idem, p. 96.

36. C. G. Jung (1997). *Visions. Notes of the Seminar Given in 1930-1934, Volume* 1. Princeton University Press, Princeton,p. 527 (20 januari 1932)

37. C. G. Jung (1985). Het Collectieve onbewuste. In: *Verzameld Werk* 2. Rotterdam 1985, p. 121.

38. C. G. Jung. (z.j.). Poging tot een **psychologische** interpretatie van het dogma van de Drieëenheid. In: *De symboliek van de geest.* Studies over de psychische phaenomenologie, Veen, Amsterdam, pp. 276-277.

39. Idem, p. 276.

40. Idem, p. 258.

41. C. G. Jung (1984). ***Psychologische*** *Typen.* Katwijk, p. 348.

42. C. G. Jung. **Analytische Psychologie** und Weltanschaung. (*GW8*, 411).

43. C. G. Jung (1978). *De scheppende mens*. Rotterdam, p. 120.

44. Idem, p. 138

45. Vgl. C. G. Jung. Poging tot een **psychologische** interpretatie van het dogma van de Drieëenheid. l. c., pp.245-247

46. C. G. Jung (1994). *Nietzsche's Zarathustra. Part Two.* l.c., p. 1026. (24 juni 1938)

47. C. G. Jung (1997). *Visions* 2 . l.c., pp. 807-808 (16 november 1932)

48. Vgl. C. G. Jung (1994). *Nietzsche's Zarathustra I*. l.c., p. 657 (30 october 1935)

49. C. G. Jung (1991). *Werkcolleges over Droomanalyse 1*. Rotterdam, p. 139 (13 februari 1929).

50. Michael Rice (2009). *C. G. Jung and Ancient Egypt.* pp. 6-7.Lezing gehouden voor de Jung-club London in januari 2009. De auteur was zo vriendelijk mij zijn tekst op te sturen.

51. Idem, p. 7

52. Michael Rice (2003). *Egypt's Making* The Origins of Ancient Egypt 5000-2000 BC. London and New York (Second edition). Idem (2003). *Egypt's Legacy* The Archetypes of Western Civilization 3000-30 BC. London and New York.